

*Тендітна Н. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету*

ОЧІ ЯК ОСНОВА ПОРТРЕТНОЇ ДЕТАЛІ В РОМАНІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА «ДОФІН САТАНИ»

Анотація. Засоби портретотворення в художній манері О. Ульяненка досягаються завдяки мінімалістичності портретного змалювання, зосередженню уваги на деталях. Найчастіше саме через очі, які дозволяють виявляти прихований внутрішній світ персонажів, зокрема серійного вбивці-маніяка у романі «Дофін Сатани».

Очі у художній манері письменника виступають не просто частиною опису зовнішності, яка презентує інформацію про персонажа, вони розкривають його сутність, виконуючи характеротворчу функцію. Скупа портретна деталь є стильовою ознакою творчості О. Ульяненка. У вказаному творі вона використовується для вираження складної внутрішньої та зовнішньої деградації ката та поглиблення розуміння першопричин такого стану й поведінки. Тому в романі простежуємо образні характеристики очей, пов'язані з зображенням зовнішності героїв і характеристики, пов'язані з описом-моделюванням їхніх внутрішніх «портретів».

Автор описує не тільки найрізноманітніші вирази очей, передаючи через них внутрішній стан, який є провідним на даний момент як у вбивці, так і його потенційних жертв, але і, що цікаво, підбирає додаткову, відповідну до даної ситуації кольорову гаму, незалежно від того, яким є природний колір очей.

Саме через очі відбувається і «діалог» між вбивцею та приречених ним до страти, обраних для відновлення «справедливості». Письменник, зосереджуючи увагу на таких портретних ознаках, як «колір очей» та «форма очей», передає неблаганну рішучість маніяка з одного боку і страх та волення жертв – із іншого. Тому вбивця зоровий образ власного віддзеркалення, закарбований у свідомості чергової жертви через невимовний страх власної смерті, намагається насамперед знищити в очах мертвої, а найчастіше ще живої людини.

Тому у такій знаковій портретній деталі, як очі, Олесь Ульяненко закодовує духовний світ людини сучасної йому доби. Через те образ очей присутній фактично під час розповіді про кожного персонажа.

Ключові слова: портрет, очі, деталь, світогляд, емоція, колір, вираз.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Не часто у творах зустрічаємо вичерпні портретні описи героїв. Це, як правило, залежить і від жанру твору, і від стилю, і від авторської манери написання. Тому, письменники, здебільшого, акцентують увагу читача на окремих дрібницях, які дозволяють індивідуалізувати та виокремити кожен із представлених ними образів. Особливо цікаво простежувати такі деталі під час прочитання роману О. Ульяненка, в якому подається історія серійного вбивці-маніяка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Інтерес до вивчення змалювання портретів збоченців, убивць та маргіналів у творах українського письменника Олесь Ульяненко не послаблюється. Зокрема, у романі «Дофін Сатани» [1]. Проте, на сьогодні, на жаль, не маємо ґрунтовних праць, в яких розглядається така портретна деталь як очі, що дозволить зазирнути не тільки за лаштунки творчої майстерності автора, але й увиразнити кожен персонаж зазначеного твору.

Мета статті: розкрити особливості портретної характеристики героїв роману «Дофін Сатани» на основі змалювання їхніх очей. Бо тільки зазирнувши в очі героїв, ми можемо дізнатись про їхні приховані й «показні» життєві позиції, зрозуміти, яким насправді є той чи інший персонаж.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Початкові портрети героїв у романі О. Ульяненка є, як правило, досить короткими. Особливо це стосується головного героя – Івана Білозуба. Та впродовж твору поступово портретні характеристики він доповнює описом очей. Тому спостерігаючи за героями, уважний читач щоразу відзначає якусь нову портретну деталь, пов'язану безпосередньо з очима, які змінюються залежно від того, яке ставлення виявляє письменник до героїв, допомагаючи розкрити їхню психологію й справжній внутрішній світ. Ця особливість пов'язана також і з жанром твору – детективом. Де подати вичерпний портрет вбивці означало б спрямувати пошук відразу у потрібному руслі й позбавити читача інтриги майже до останньої сторінки роману. Нічим не примітний із першого погляду вигляд Івана, спокій, байдужість, мистецтво володіння емоційним станом та рівновага після скоєних злочинів робили його невлесним. Тому основний акцент змін автор переносить на очі.

Але робить це обережно, поступово додаючи якісь ледь помітні зміни, прагнучи різнобічно й планомірно показати занепад особистості. Порівняймо очі Білозуба після перших злочинів: «... його відсутній погляд повернувся, і він розумів та пишався, що в такі хвилини у нього сумний та прекрасний погляд, як у кіноактора, зовсім не відчужений, а теплий, з спалахами, іскрами злого лукавства, навіть – хо-хо – веселенький» [2, с. 135]. Та вже після ув'язнення під час зустрічі з Ромоданом: «Білозуб дивився на нього сірим, водянкуватим поглядом... і очі забігали, як у шкідливого безпритульного собаки» [2, с. 380].

Опис очей у творі присутній у кожному портретному описі, навіть епізодичні персонажі наділені рисами персоналізації. Коротка характеристика не дає можливості вповні розкрити

сутність героя, тому поряд із змалюванням очей, автор використовує епітети, які уможливають цілісність образу: «... старушенція... з холодними очима панянки...» [2, с. 262].

Очі персонажа змінюються залежно від того, яке ставлення виявляє не тільки письменник до героя, але й Іван сам до себе, дозволяючи таким чином проникнути у свою справжню душевну сутність, її поступову регресію та не в останню чергу втрату зовнішньої людської подоби: «... здичавіло повів по-бичому очима навколо...» [2, с. 36].

Авторська манера оповіді побудована таким чином, що дозволяє вловлювати й найрізноманітніші відтінки кольору очей, відповідно не тільки до слушної характеристики героя, але й певної ситуації. Та відтворюючи відповідне забарвлення очей, письменник припускається повторів. На перший погляд, це видається цілком природньо, адже основні кольори райдужної оболонки науково визначені. Але часто один і той же колір використовується для підкреслення полярності чи автентичності характерів героїв: «захоплені сині очі секретарки» [2, с. 200]; «... малолітніх проституток з велетенськими синіми очима невинності, щоправда після четвертого викидня...» [2, с. 292]. Описуючи першу зустріч із інтернатівцями Шестерова, О. Ульяненко не випадково також виокремлює зазначений колір, протиставляючи й заперечуючи його тій дійсності, в якій він опинився: «... втупивши свій погляд, сизий та чистий, як волошкові квіти у припізнелій порі...» [2, с. 246].

Цікаво, але й для самого Білозуба особливу роль відіграє колір очей при виборі жертв, жінки «мрії» – Ліліт... Напевне тому, що цей образ виступає alter-ego письменника, який за творчим задумом на певний час перевтілюється на серійного вбивцю, щоб «зрозуміти й виправдати його поведінку».

Іван Білозуб, згадуючи коханку батька, описує її лише всього двома реченнями. У першому йдеться про її зріст, обличчя та голову, а друге повністю присвячене описові очей: «Очі у жінки великі, вицвілі від часу, від самотини та злиднів, ляку перед невідомим днем, і вологі, мов у блудливої сучки» [2, с. 196].

Автор намагається з'ясувати, який «типаж» жінки найбільше приваблює вбивцю: «... з чорними очима, що нагадували йому офорти німецьких художників п'ятнадцятого століття, де зображалися суди над відьмами» [1, с. 121]; «Одну він знову виокремив про себе, з карими очима...» [2, с. 123] від яких у нього «... зробило очі вологими, – такі погляди бувають або у фанатичних людей, або у закоханих, або у відчайдушів, що все втратили у своєму житті» [2, с. 132]. Вражають очі й його коханки Ольки Пінчукової, яка: «Зманювала своїх коханців в ліжку... вишневим поглядом...» [2, с. 249].

Характеристику очей Івана репрезентовано через спостереження кількох персонажів, зокрема батька: «Тоді в ту хвилину, батько відчув, як страх від цих сизуватих, дитячих і невиразних, наче безколірні скалки, очей, влазить у мізки жовтим червом» [2, с. 187]. Стрімко цей страх набуває сили виразу вперше відносно до рідних: «... закотивши очі, кинувся на стару з кулаками. Баба обіцялася» [2, с. 335]; «... Очі темні очі, що наче увібрали до сльозотливих сірих роговок глупу ніч. І батько подався назадки» [2, с. 337].

Письменнику вдалося коротко схарактеризувати й самого батька через очі, усвідомити його місце в процесі інволюції сина, дати авторську оцінку з власного погляду, поміркувавши про сутність вирождення людських рис. Співставляючи

декілька описів, автор робить спробу через презентацію очевидних фактів передати власне сприйняття та загальнолюдські судження, які якнайкраще підходять для розкриття цього моменту: «... тільки сірий оскал батькового ока, переляканого чи лихого, світив на нього, як на чужого зовсім, холодно, наче з ями» [2, с. 193], а через якусь мить «... батьків погляд робився ще принизливим, далеким і отруйним, навіть убивчим, як у степової чи гробової гадюки...» [2, с. 195].

Цікаво, що певний колір очей викликає навіть у Білозуба панічний страх. Можливою причиною є надприродне забарвлення: «Погляд... але Іван відчув його, звів голову і наткнувся на пару фіолетових, чорнильного кольору очей, що дивилися на нього. Він дивився на неї, на ту жінку, з фіолетовими очима... і його опосів страх» [2, с. 299]. А, можливо, він відчуває «рівнозначні» своїй прихованій суті, ті, які спроможні чинити йому опір і їхні володарі здатні також на злочини. Так, на думку Ракші у Білозуба: «... було таке, що змушувало бути весь час насторожі... око з цвяхами зіниць, від яких розходилися золотаві обводи, переходячи в мельхіорові, і це створювало ілюзію, що колір очей весь час змінювався, випускаючи жовтих зміюк, а зіниці падають важкими ударами у чужі... Такі обличчя, очі у вбивць...» [2, с. 276]. Чи не з тої ж причини Іван комфортно почувається і з Олькою Пінчуковою, вбити яку, з її «... вишневим поглядом...» [2, с. 249] навіть не спадало ніколи на думку.

Саме тому Іван ретельно приховує власний погляд: «Але найбільше Ракшу дратувало, що він неспроможний, як не старався, впіймати погляд незнайомця. Його баньки слизкими кульками виповзали з-під прицілу, вишпилювалися в червоне манаття, а то не по-людському вихолоняли... Погляд цей вислизав від наметаних професійних очиськ нишпорки...» [2, с. 276]. При цьому автор навмисне підкреслює обізнаність слідчого у фізіогноматиці: «Ракша розбирався в людях. Перший-ліпший пересічний громадянин сприйняв би цього чоловіка за бомжару, але для колишнього полковника, в незнайомому обідраному мужикові було щось таке, чого ніхто не міг зрозуміти, окрім звичного ока міліціонера, нехай і колишнього» [2, с. 273].

Натомість Білозуб досить ретельно всюди «збирає» інші погляди, ніби колекціонуючи їх, як і своїх численних жертв: «... дорогою помітив, що дівчина косує на нього оком» [2, с. 267]; «Іван бачить, ловить на собі заворожливі погляди... проходячи довгим супермаркетом» [2, с. 298]; «Він ловить золотаві погляди дівчат...» [2, с. 303]. Тому більшість жінок не в змозі протистояти йому. Очі вбивці стають «гачком», на які він «ловить» чергові «здобичі», які навіть і не здогадуються про їхню справжню сутність: «... від його заворожливого, Івана, погляду, ніхто не врятується» [2, с. 332]; «Цьому мужчині, з заворожливим поглядом...» [2, с. 377].

Можливо саме тому, вбиваючи, він одночасно позбавляє й очей тих, хто наважується протистояти, кинути йому виклик поглядом, бо бачили його, а тому можуть стати доказом злочину, беззаперечним свідченням провини обвинуваченого: «Дівчина лежить з відкритими очима. ... Іван вибиває одне око, потім друге» [2, с. 268].

Вагому роль відіграє і розмір очей. Неприродно звужені або розширені зіниці вказують на страх перед смертю. Так, коли Іван прийшов убивати вчительку з інтернату, то вона: «... стала подібною на невеличку, степову пташку, з велетенськими очима...» [2, с. 358].

Звертає автор увагу і на гендерні особливості змалювання очей у творі. Акцентуючи увагу на жіночих очах, автор говорить про колір (часто незвичний), вроду, емоції, вишуканість, привабливість, сексуальність: «пару фіолетових чи то зелених, справжніх, з іскорками сміху...» [2, с. 202]. Описуючи чоловічі персонажі, найчастіше зустрічаємо у їхніх власників байдужість, ненависть, апатію: «Чорні очі набігли на скло очей, зараз затуманіле, розплиле, мов бовток» [2, с. 230]. У художньому світі, створеному письменником, опис очей виконує також функцію індивідуалізації. Одночасно з цим, детальний опис очей не дає можливості читачу виокремити статтю персонажа: «... тільки вологий, короткий погляд, який губився у невідомості» [2, с. 125].

Суперечливим виступає у творі образ Ліліт. Письменник дає натяк читачеві на це спершу через опис її очей: «зелені, а не фіолетового кольору, радше вже яшмового кольору очі, в яких не вгадати змісту» [2, с. 206]. Найчастіше спостерігаємо зелений колір, який постійно фіксують у неї інші герої твору: «зелені очі, що туманом розпливалися від сміху» [2, с. 207]; «дійсно таки зелені» [2, с. 211]; «зелені очі» [2, с. 285]; «зелені очі» [2, с. 365]; «зеленими іскорками в очах» [2, с. 369]; «Стрельнувши зеленим оком» [2, с. 373]; «Він зустрівся з її зеленими очима» [2, с. 373]; «... зеленими очима» [2, с. 377]; «... заглянув у її чисті, зелені очі...» [2, с. 377].

Чому автор надає перевагу саме цьому забарвленню? Зелений колір в психології позначає безпеку. Енциклопедичний словник символів трактує його двояко. Це з одного боку і «символ природи; молодості; плодючості полів; краси і радості; ствердження життя», а одночасно з цим і «символ депресії, інертності, байдужості і смерті» [3, с. 284]. Чи не тому Білозуб прагнув саме з володаркою таких очей створити надійний союз і навіть перестати вбивати? Саме з цієї причини також і Ракша намагається завоювати симпатію цієї жінки. Але одного з них приваблює її сила, міць і жага до життя, а інший перебуває під владою всепоглинаючої сексуальності, яка неодмінно має привести до поразки та смерті. Цікаво, але й Ангел, який періодично з'являється перед Іваном і наказує йому вбивати, також має зазначений колір очей: «... з великими зеленими очима...» [2, с. 318]. Галерею «зеленооких» персонажів твору доповнює й Річчі: «зеленоокий блондин» [2, с. 326], «сортанник» та коханець Івана.

Через очі О. Ульяненко розповідає і про емоційний стан героїв, їхній настрій, приховані почуття – бажання та страхи. Один вираз очей почасти стає передісторією до якоїсь важливої події, яка вносить суттєві корективи в життя персонажів: «намагаючись прочитати в її очах про свою невихованість» [2, с. 202]; «Очі скаженіють від безпорадності...» [2, с. 221]; «очі забігали як у безпритульного пса» [2, с. 243].

Відбиток складних життєвих випробувань несуть у собі очі Комети. Несправедливість, яка живе в його душі від неодноразового перебування у в'язниці за злочини, яких він не скоював, автор передає через «відсутні до світу очима» [2, с. 156], «Очі пусті» [2, с. 122]. А брак навіть колись нормального майбутнього у людини зі сумнівною тюремною перспективою видає обличчя з «очима, що вибирали людей, речі і все інше» [2, с. 149].

Побут і життєві орієнтири також позначаються на очах власників. Так, промовистою деталлю про Китаєця, який зловживає дешевим кокаїном стають «червоні більма» [2, с. 220].

Постійне похмілля Нижника йде відлунням до очей, в яких йому «темно... наче перед дощем» [2, с. 235]. Гомосексуалісти в туалеті на Льва Толстого постають зі «сльозливими від хлорки очима». А міністр-генерал не від «напруженої» роботи на благо суспільства і громадян позує з «набряками під очима» [2, с. 352].

Важливими ідентифікаторами життєвих позицій, психологічного стану та провідного настрою під час всього розслідування серійних злочинів, які скоював Білозуб, стають «червоні, наліті кров'ю баньки» [2, с. 111] медексперта Зісельмана; міліціонерів, які «недоумкувато лупили очі один на одного» [2, с. 114], капітана Бондаренка з «... сизими очима від постійного пияцтва...» [2, с. 125] та генерала, в очах якого «...світилася доброта і влада, ситість і паразитично вихована втома, де вміщалася ще нахабна самовпевненість, тому там не знаходилося місця для страху» [2, с. 112]. Різким контрастом цій «групі» офіційних слідчих виступають «темні від безсоння очі...» [2, с. 364] Ракші від пошуків Івана.

Провідними виразниками емоцій, переживань та прихованих страждань жертв Білозуба також стають очі: «Настя нічого не могла сказати, вона тільки вертіла очиськами...» [2, с. 116]. Він ретельно вивчає погляди тих, кого обирає для чергової розправи. Очі стають ніби поштовхом, сигналом до рішучих дій, коли вбачав «... невгамовну похіть її безстижних і блудливих очей» [2, с. 302]. Білозуб намагається розкрити й власне ество за допомогою очей, вловити спочатку ледь помітні зміни у перетворенні на «дофіна Сатани»: «... почав уважно, скрупульозно розглядати більма очей...» [2, с. 137].

Сірий колір очей матері Івана, який кілька разів повторюється, засвідчує про її байдужість до життя на певному етапі: «п'ялася водянистими сірими очима...» [2, с. 171]. Через короткий проміжок часу очі взагалі втрачають забарвлення. На світ дивляться її «безколірні очі» [2, с. 188] «з пустими ямами очей» [2, с. 194], що символізує наближення смерті.

Цікавим є образ Ангела у творі. Авторська позиція у розумінні погляду цього персонажа виходить із життєвого кредо, дій, вчинків та переконань головного героя, який виступає своєрідним його прототипом. Тому й не дивно, що «Іван зачарований безоднею його очей, де тисячі відтінків зникали, з'являлися, знову поринали, наповнюючи світ навколо запахами, звуками, далекими від гуркоту і чорноти сусіда» [2, с. 118].

Доминантою пошуку Ракшою Білозуба стає погляд останнього. З пам'яті час від часу виринала «... пляма обличчя з тускним вологим, мов дощ, поглядом» [2, с. 144]. Спостерігаємо поступовий перехід від зображення вбивці очима автора до характеристики через його сприйняття іншими: родиною, коханкою, Рамоданом, Ліліт, бувшими інтернатівськими «друзями», численними жертвами... Автор продемонстрував й особисті пріоритети погляду, відкривши таємниці творчого задуму.

Письменник досліджує також зміни, які відбуваються в очах персонажів під впливом страху смерті. Основна констатація фіксується, як правило, на розмірах: «Вловив, як зволожніють її очі, ширяться зіниці... вона страхається його» [2, с. 332]. Страх притаманний також і самому вбивці, який він може не приховувати, бо не в змозі опанувати ним, зокрема, перед Ангелом. Тому під час зустрічей із ним, автор наголошує на поведінку, при якій Білозуб завмирає «...злякано вилупивши очі...» [2, с. 118]. Він чекає на вказівки свого «натхненника», втрачаючи людську подобу, що відразу ж позначається у першу

чергу на очах: «Він вовчулакувато бігає очима, щурить по-щуриному» [2, с. 304]. Втрата людського єства простежується також і під час зустрічей із Ліліт: «... щось ворухиться у його драконячих очах так, що нікуди подіти свої» [2, с. 368]. Цікаво, але й вона при цьому також перетворюється на жінку з «нелюдсько красивими очима» [2, с. 205].

Спостерігаємо у Білозуба і реакцію очей на певну інформацію. Саме через них письменник показує ставлення свого героя до подій, які відбуваються навколо нього: «Річчі з нудьги спробував забалакати про політику, не так про політику, як про владу, тоді вперше за кілька місяців знайомства Річчі побачив, як загорілися у Білозуба очі; як баньки забігали, мов у переляканого пса, якого потягнули по хребтині лопаткою» [2, с. 355].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Отже, як бачимо, характерною особливістю портретної деталі в романі О. Ульяненка є очі. Саме через них прозаїк передає приховані провідні риси характерів своїх персонажів, їхній мінливий внутрішній світ, який проривається назовні через щілини очей.

У подальших публікаціях плануємо простежити особливості змалювання очей численних вбивць на сторінках творів О. Ульяненка, спробувати виявити загальну для них домінанту.

Література:

1. Тендітна Н. М. Авторська особливість створення літературного портрета Івана Білозуба в романі Олеся Ульяненка «Дофін Сатани». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. Збірник наукових праць*. Одеса, 2020. Вип. 45. Т. 1. С. 77–80.
2. Ульяненко О. Сталінка; Дофін Сатани : романи. Харків : Фоліо, 2003. 382 с.
3. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. Коцура, О. Потапенка, В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський : ФОП Гаврищенко В., 2015. 912 с.

Tenditna N. Eyes as the basis of a portrait detail in Oles Ulianencko's novel "Dauphin of Satan"

Summary. The means of creating portraits in the O. Ulianencko's artistic manner are achieved thanks to the minimalism of portrait image, and focus on the details. Most often, it is the eyes that allow us to reveal the hidden inner world of the characters, in particular, the maniac serial killer in his novel «Dauphin of Satan».

Eyes in the writer's artistic style are not just a part of the description of the character appearance, which presents information about the image, but a kind of revelation of his/her essence, performing a character-building function. A minimal portrait detail is a stylistic feature of O. Ulianencko's novels. In aforementioned work, it is used to express the complex internal and external degradation of the executioner and to deepen the understanding of the root causes of this state and behavior. Therefore, in the novel there are some figurative characteristics of the eyes related to the depiction of the characters' appearance and the characteristics related to the description-modeling of their internal "portraits".

The author describes not only the most diverse expressions of the eyes, conveying through them the leading inner state in both the killer and his potential victims, but also selects an additional color scheme corresponding to the given situation, regardless of what the natural eye color is.

It is through the eyes that the «dialogue» takes place between the murderer and those doomed to death, chosen to restore «justice». The writer, focusing on such portrait features as «eye color» and «eye shape», conveys both the inexorable determination of the maniac and the fear and screams of his victims. Therefore, the killer tries to destroy the visual image of his own reflection, imprinted in the consciousness of the next victim because of the indescribable fear of his own death in the eyes of a dead person, and most often still living one.

Oles Ulianencko encodes the spiritual world of a man of his contemporary age is such an iconic portrait detail as the eyes. Therefore, the image of the eyes is actual during the story about each character.

Key words: portrait, eyes, detail, outlook, emotion, color, expression.